

ΑΓΓΕΛΑ ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ

Καὶ βέβαια ἀλλάζει!

Ἀφήγημα γιὰ τὴ Μεταπολίτευση

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΚΙΧΛΗ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1973-1974: ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ / 11

Στό προαύλιο * Υπὲρ τοῦ γιγνώσκειν ἃ δεῖ μὴ γράφειν * Τί εἶχε συμβεῖ; * ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ (Δημήτρης) * *Ποίηση – μουσική – θέατρο * Στό ὄρφανοτροφεῖο * Τὰ ξώπλατα * Μεταπολίτευση: μὲ μιὰ ταλαιπωρημένη τράπουλα* * ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ (κύριος Φωτιάδης) * ΕΠΙΣΤΡΑΤΕΥΣΗ (Παναγιώτης)

1974-1975: Η ΠΡΩΤΗ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ / 33

Ὁ ἀέρας φύσαγε σὰ γύφτος * Ἀφίσες καὶ προκηρύξεις * Ἡ μπουνκάλα καὶ ὁ χορὸς * Ἐνωμένη Ἀριστερὰ * Καραμανλῆς ἢ τάνκς * Προεδρία * Ὁ Θίασος * Στό χακί * Τὸ φασιστάκι * Ἡμερολόγιο * Ἀρνοῦμαι * Ὅμπρός, βοηθᾶτε! * Στό πλοῖο (μὲ ἐκπρόσωπο τῆς ἐργατικῆς τάξης)

1975-1976: ΤΟ ΜΑΘΗΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ / 57

Ἀνάλογα μὲ τις ἀνάγκες * Δημοκρατικὴ Μαθητικὴ Κίνηση * Οἱ δεξιοί, οἱ ἀριστεροί * ΒΑΣΙΛΙΚΗ (Θεσσαλονίκη) * ΕΥΡΥΠΙΔΗΣ (Ρέθυμνο) * Θεολογικά * Ἡ Αὐγούλα * Ψωμί, παιδεία, ἐλευθερία * Δὲν ἀλλάζει τόσο εὐκολὰ ὁ ἄνθρωπος * Ἐνωθῶν στό πετσί τους * Ἀτομικότητα: ὑπάρχει; * Ἀντάρτικα * ΤΟ ΜΗΔΕΝ ΚΑΙ ΤΟ ΑΠΕΙΡΟ (Ἀριστοτέλης) * Τὰ φτιάχνω – τὰ χαλάω * TWO COMMUNIST PARTIES (Ἄγγελος)

1976-1977: Η ΧΡΟΝΙΑ ΤΩΝ ΑΠΟΦΘΕΓΜΑΤΩΝ / 87

Σοφὴ στοὺς σοφοὺς εἶναι ἡ στάση * Ὁ σοσιαλισμὸς ἢ θὰ εἶναι δημοκρατικὸς ἢ δὲν θὰ ὑπάρξει καθόλου * Ἴσμοι * Τέχνη γιὰ τὸν λαό; * Ὁ καθοδηγητὴς * Ἐπὶ τοῦ πιεστηρίου * Οἱ δυσκολίες τῆς μαθητείας * Καὶ οἱ ἀπολαβὲς τῆς: ἐγκώμιο τῆς ἀμφιβολίας * Τὸ καλύτερο, ἐχθρὸς

τοῦ καλοῦ * ΕΛΕΟΝΩΡΑ * Τὸ προσωπικὸ εἶναι καὶ πολιτικὸ * Πάρτι γενεθλίων * ΕΛΕΟΝΩΡΑ ΞΑΝΑ * ΛΕΞΕΞΕΣ Ἡ ΣΥΛΛΟΓΟΙ, ΚΑΙ Ο ΝΑΡΚΙΣΣΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΜΙΚΡΩΝ ΔΙΑΦΟΡΩΝ (Δημήτρης)

ΠΡΟΕΚΛΟΓΙΚΟ ΚΑΛΟΚΑΙΡΙ / 122

Γιὰ μιὰ καινούργια γλώσσα * Στὴ στάση τοῦ λεωφορείου * Ἡ δημοκρατία δὲν εἶχε προχωρήσει βαθιά * Στὸ ἴδιο μετερίζι * ΤΟ ΚΑΠΝΙΣΜΑ (Μαριάννα) * ΣΥΝΤΡΟΦΙΚΟΤΗΤΑ (Σταμάτης) * Λεωνίδας Κύρκος * ΑΓΛΑΙΑ (Σέρρες)

1977-1978: Η ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΗΤΤΑΣ / 143

Ὁ λαὸς καὶ ὁ πληθυσμὸς * Ὁ γύρος τῆς Ἀθήνας μὲ προκηρύξεις * ΥΨΩΝΟΝΤΑΣ ΤΙΣ ΓΡΟΘΙΕΣ ΜΑΣ (Παναγιώτης) * Ὁ ἀνοιχτόμυαλος Κνίτης * Ὁ τῆς ἀγῆς κροκάτη γάζα * ΓΥΜΝΕΣ ΣΤΟΝ ΦΑΚΟ (Εὔα) * Ὁ φαῦλος κύκλος * Λάμπετε σβήνετε μακριά μας * ΤΑΤΙΑΝΑ * Σεξουαλικὴ ἀγωγή * Διάσπαση, ἄλλη μία * ΣΤΑΜΑΤΗΣ * ΛΙΝΑ * Ἡ ἠδονὴ τῆς νομιμοφροσύνης * ΗΛΙΑΣ * Στὸ δωμάτιο μὲ τὸ κπέλλο ποδοσφαίρου * Ἡμερολόγιο: δύο στῆλες * Τὸ ἰταλικὸ παράδειγμα * Βρόμικη ὑπόθεση; * Ὡς πότε, παπαγάλοι! * Ἡ μεταρρύθμιση ποῦ δὲν ἔγινε * Ἀνακατατάξεις * Ἐνα μηδενικό, ἓνα ἀπόλυτο τίποτα * Τὸ φεστιβάλ - ὁ Νίκος * Ὁ ποιητὴς ἀπαγορεύει τὸ «θὰ ἦθελα»

1978-1979: ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ / 212

Νέα θεματικὴ - νέα μέλη * Σολωμὸς ἢ Κάλβος; * Χριστούγεννα μὲ σοσιαλιστικὴ καθοδήγηση * Ἡ ἐποχὴ τῆς ποίησης * Τὸ σύνδρομο τοῦ ἀνικανοποίητου * Δεκαοκτὼ χρονῶν: αὐτοκριτικὴ * ΜΑΚΗΣ * ΑΝΤΩΝΗΣ * Σὲ ἀναστολή, μὲ ἀσπιρίνη * Ἐπαναλήψεις * Ὁ πυρετὸς τῶν ἐξετάσεων * ΔΗΜΗΤΡΗΣ * Ὅταν ἔχασε ἐπιτέλους τὸ τελευταῖο λεωφορεῖο

ΕΠΙΛΟΓΟΣ / 251

1975-1976: ΤΟ ΜΑΘΗΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

Ανάλογα με τις ανάγκες

«Πρέπει όμως να είσαι άξια να γίνεις μέλος».

Ἡ Λίνα παρίστανε τὴ μυστήρια. Ἀπὸ ποῦ κι ὡς ποῦ ὅμως ἡ Λίνα μποροῦσε νὰ εἶναι πιὸ ἄξια ἀπὸ τὴν Εἰρήνη; Ἦταν βέβαια ἐξαιρετικὴ στὴ ζωγραφικὴ, ἀλλὰ οὔτε πολὺ καλὴ μαθήτρια ἦταν (στὰ ἀρχαῖα εἶχε μόλις 15) οὔτε πολὺ διαβασμένη. Τέλος πάντων, ἡ Εἰρήνη πέρασε μὲ ἐπιτυχία τὶς ἐξετάσεις εἰσόδου:

«Τί πιστεύεις; Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ ἀμείβεται σύμφωνα μὲ τὶς ἰκανότητες ἢ σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες του;».

Ἡ Εἰρήνη σκέφτηκε μιὰ στιγμή (τί φταίει, ἀλήθεια, κάποιος ἂν δὲν εἶναι πάρα πάρα πολὺ ἔξυπνος;) καὶ ἔπειτα ἀπάντησε: «Σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες του!».

«Σωστά», εἶπε ἡ Λίνα. «Εἶσαι κομμουνίστρια».

Ἡ Εἰρήνη ξαφνιάστηκε λίγο πὸ μιὰ κάπως τυχαία ἀπάντηση ἔκρινε τὴν τύχη της, ἀλλὰ δὲν θέλησε νὰ τὸ πολυεξετάσει. Ἔτσι βρέθηκε μέλος τῆς Δημοκρατικῆς Μαθητικῆς Κίνησης, παράταξης τοῦ «Ρήγα Φεραίου», νεολαίας τοῦ ΚΚΕ (ἐς)· ἐνεργὸ μέλος τοῦ μαθητικοῦ κινήματος.

Τὸ μαθητικὸ κίνημα, πὸ μποροῦσε νὰ τὸ συντομο-

γραφήσει κανείς και ως μ.κ., ήταν το αντίστοιχο του φ.κ., δηλαδή του φοιτητικού κινήματος. Όλοι οι μαθητές μαζί διεκδικούσαν. Αυτές οι διεκδικήσεις είχαν μιὰ αυτονομία· ήταν διεκδικήσεις τῆς νεολαίας κόντρα στὴν καταπίεση τῶν μεγάλων. Τὰ ζητήματα στὴν κοινωνία δὲν ἦταν μόνο ταξικά (ἀστοὶ καὶ προλετάριοι), ἦταν καὶ ἠλικιακά. Ὑπῆρχε τὸ χάσμα τῶν γενεῶν, μιὰ ἀδυναμία νὰ κατανοήσουν οἱ μεγαλύτεροι τοὺς μικρότερους. Γιατὶ ἡ νεολαία πάντα εἶναι ἓνα βῆμα μπροστά.

Γιὰ τὴν Εἰρήνη, ἡ εἴσοδος στὴ ΔΗΜΑΚ ἀποτελοῦσε συνολικὴ βελτίωση τῶν ὅρων ζωῆς.

Δημοκρατικὴ Μαθητικὴ Κίνηση

ΔΗΜΑΚ: δὲν ἦταν πολὺ καλόηχο, ἀλλὰ τὸ συνήθιζε κανείς. Μήπως ἦταν πιὸ καλόηχη τάχα ἡ ΜΟΔΝΕ (τὰ φιντάνια τῆς ΚΝΕ) ἢ μήπως ἡ ΠΑΜΚ; Ὅλες μαζί στραμπούλοῦσαν τὰ σύμφωνα μὲ ἀνύπαρκτους συνδυασμούς. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη ἡ ΔΗΜΑΚ ἦταν κάπως καλύτερη. Ἀλλὰ τὸ βασικὸ ἦταν πῶς ἐκεῖ ἡ Εἰρήνη συναντοῦσε τὴν παρέα ποὺ πάντα ὄνειρευόταν. Γιατὶ στὴ ΔΗΜΑΚ ὅλοι ἔκαναν ἀκριβῶς τὰ ἴδια πράγματα μὲ αὐτὴν: διάβαζαν βιβλία, πηγαιναν στὰ ἴδια ἔργα, ἄκουγαν τὴν ἴδια μουσικὴ, εἶχαν τὴν ἴδια στάση σὲ ἓνα σωρὸ πράγματα, τῆς ἔμοιαζαν καὶ τοὺς ἔμοιαζε. Ξαφνικὰ βρέθηκε κιόλας μὲ μεγαλύτερους της, μὲ παιδιὰ ποὺ σὲ λίγο θὰ τελείωναν τὸ σχολεῖο. Ἀληθινὴ ἀναβάθμιση! Ἡ παχουλούτσικη Μέλπω, ἡ ξανθούλα καὶ καλόκαρδη, ποὺ τὰ ἔχε μὲ τὸν λεπτοκαμωμένο μουσικό

(ή Ειρήνη είχε εξοικειωθεί πλέον με την έκφραση «τά 'χω»), ή σοβαρή, όξυδερκής Άσπασία που πάντα διατύπωνε τις φράσεις της με φοβερή ακρίβεια, ή φίλη της Κορίννα, λιγότερο λαμπερή αλλά με άποψη, και βέβαια τὰ άγόρια... Άκόμα και ό πρόεδρος τής μαθητικής κοινότητας του σχολείου ήταν μέλος τής παράταξης. Και ήταν πολύ όμορφος, σοβαρός και κατασταλαγμένος.

Συνεδριάζαν στο τέλος τής βδομάδας σε διάφορα σπίτια. Γύρω γύρω στις καρέκλες, με τις γαλάζιες ποδιές του σχολείου ακόμα. Δέν είχαν προλάβει να πάνε σπίτια τους να αλλάξουν. Ό γραμματέας έκανε πολιτική ενημέρωση. Ξεκινούσε από τις εξελίξεις στον κόσμο κι έπειτα περνούσε στην Ελλάδα. Η συγκυρία ήταν κρίσιμη: οι Άμερικάνοι, ή Εύρώπη, τὰ νέα νομοσχέδια... Η Ειρήνη τέντωνε τὰ αυτιά της και άκουγε με μεγάλη προσοχή· έπειτα από μερικές συνεδριάσεις όμως, έπειδή ή συγκυρία ήταν πάντοτε κρίσιμη, αναρωτήθηκε μήπως έπρεπε να πάψουν να τὸ λένε. Πάντως, άφου συζητούσαν τή γενική πολιτική κατάσταση, έπειτα μιλούσαν για τὰ μαθητικά θέματα και, τέλος, άνέθεταν δουλειές για τὸ σχολείο. Στον καταμερισμό έργασίας ή Ειρήνη άνέλαβε τή γιορτή τής 25ης Μαρτίου.

Η παράταξη γρήγορα απέκτησε κι άλλα μέλη, τόσα ώστε δέν άρκοΰσαν οι καρέκλες των σπιτιών που τους φιλοξενούσαν. Άλλαζαν όλοένα σπίτια και γνώριζαν πολλά περιβάλλοντα. Μια φορά συνεδρίασαν στο σπίτι τής κοκκινομάλλας Άντιγόνης, που ό μπαμπάς της ήταν ζωγράφος. Πάμπολλοι πίνακες ήταν κρεμασμένοι ένα γύρω, και ή Ειρήνη έπαθε σὸκ από τις άντιθέσεις των χρωμάτων.

Τῆς φάνηκαν σκέτη φρίκη, ὡστόσο ἤδη στὴν ἐπόμενη συνεδρίαση τοὺς εἶχε συνηθίσει· ὁπότε συμπέρανε ὅτι τὸ ὠραῖο εἶναι σὲ κάποιον βαθμὸ καὶ ζήτημα συνήθειας. Βέβαια αὐτὸ δὲν ἔλυνε τὸ πρόβλημα ἂν ἦταν ὄντως ὠραῖοι οἱ πίνακες ἢ ὄχι.

Σὲ ἓνα ἄλλο σπίτι, στῆς Ἀλεξίας, ὁ μπαμπὰς τῆς πρόσφερε σὲ ὅλους καφέ. Ἦταν ἓνας πολὺ περίεργος καφές, ποὺ δὲν γλύκαινε μὲ τίποτα. Τὸν λέγαν ἐσπρέσο. Ἡ Εἰρήνη ἔβαλε ἓνα κουταλάκι ζάχαρη καὶ ἄλλο κουταλάκι (τόσο μικρὰ κουταλάκια δὲν εἶχε ὑπόψη τῆς ὅτι ὑπῆρχαν), στὸ τέλος εἶδε καὶ ἀπόειδε καὶ τὸν ἤπια ἔτσι, πικρό. Ἄφηνε ὁμως ἐντέλει ὠραία γεύση.

Ὁ μπαμπὰς τῆς Ἀλεξίας εἶχε «τύπο», ὅπως καὶ ἡ κόρη του, μιὰ βαθιὰ σταρένια ἐπιδερμίδα μὲ γοητευτικούς λεκέδες, καὶ ἦταν φοβερὰ φιλικός. Μὲ κάτι τέτοιους μπαμπάδες ἔλεγεσ πὼς ἴσως δὲν ὑπάρχει τὸ χάσμα τῶν γενεῶν, ἀλήθεια! Ὅταν τελείωσε ἡ συνεδρίαση, τοὺς ἔβαλε νὰ ἀκούσουν μουσική, τὸν *Μεγάλο Ἐρωτικό*. Ἡ Εἰρήνη ξαφνιάστηκε μὲ τὸν λεπτὸ καὶ παράξενο ἦχο. *Δὲν τὰ ἠῶρα πιά ξανὰ τὰ ἀποκτηθέντα κατὰ τύχην ὅλως...* Παρὰ τὴν ἀπολίτικη θεματική, τὴν ἐμμονὴ στὰ ἐρωτικά, ἴσως ἔπρεπε νὰ προσθέσει κανεὶς καὶ τὸν Χατζιδάκι στοὺς μεγάλους. Ἄλλωστε ἔλεγαν ὅτι, ἂν καὶ δεξιός, συμπαθοῦσε τὸν πολιτικὸ τους χῶρο.

Ὁ καθένναςμποροῦσε νὰ κάνει προτάσεις γιὰ νέα μέλη, ποὺ γίνονταν δεκτὰ χωρὶς πολλὰς διατυπώσεις. Παραδόξως, μὲ τὸν Ἡλία ὑπῆρξαν κάποιες ἐνστάσεις. Ἦταν κλειστός τύπος καὶ δὲν φαινόταν πάντα πολὺ καθαρὰ τί γυρόφερνε στὸ κεφάλι του. Ὅμως μερικὲς φορὲς ξάφνιαζε μὲ

τις γνώσεις του. Είχε ένα βλέμμα κοφτερό, διεισδυτικό και αποφασισμένο. Κάποιοι ήταν υπέρ του να τον δεχτούν για μέλος, άλλοι όμως άντέτειναν ότι προερχόταν από δεξιά οικόγένεια. Και λοιπόν; Τί σημασία είχε αυτό; Πόσοι και πόσοι άστοι δὲν περνούσαν στην Άριστερά, από παλιά! Ἡ Ειρήνη είχε ακούσει να λέγεται ὅτι και στα χρόνια τῆς Κατοχῆς τὰ «καλά σχολεῖα» εἶχαν στελεχώσει τὴν Ἀντίσταση. Ἡ ἀλήθεια ἦταν ὅτι οἱ οἰκογένειες τῶν περισσότερων μελῶν τῆς ΔΗΜΑΚ ἀνῆκαν ἤδη στὴν Ἀριστερά. Τέλος πάντων, τὸν Ἡλία τὸν δέχτηκαν τελικὰ στὴν παράταξη, και καλὰ ἔκαναν, ἀφοῦ ἔπεσε μὲ τὰ μούτρα σὲ ὅλες τις δουλειές.

Μέσα στα καθήκοντα τῶν μελῶν τῆς ΔΗΜΑΚ ἦταν νὰ διακινῶν και τὴ *Μαθητικὴ Πορεία*, τὸ ὄργανο τῆς παράταξης. Ἐπρεπε νὰ τὴν πουλᾶνε σὲ ὄλοένα και περισσότερους, διευρύνοντας τὸν κύκλο τῶν ἐπιρροῶν τους. Τὴν ἔκρυσαν στὶς μεγάλες χακὶ τσάντες τους — ἡ διακίνηση ἐντύπων ἦταν ἀπαγορευμένη στὸ σχολεῖο. Μερικὲς φορές ἔφεφταν πάνω στοὺς συντρόφους τῆς ἄλλης ὄχθης, τὴ ΜΟΔΝΕ, ποὺ πουλοῦσαν τὴ *Μαθητικὴ Φωνή*. Ἡ Ειρήνη σύντομα διαπίστωσε ὅτι ἡ Ἐλευθερία Ἀσημακοπούλου ἀνῆκε σὲ αὐτούς. Ἐτσι ἐρμήνευσε ἐκ τῶν ὑστέρων και τὰ δάκρυα σὲ ἐκείνη τὴ θεατρικὴ παράσταση. Αὐτοὶ οἱ «τῆς ἄλλης ὄχθης» εἶχαν ἓναν πολὺ ἔντονο συναισθηματισμὸ: τὰ σύμβολα, τὸ παρελθόν, ἡ ἔννοια «ἀγώνας», ἡ λέξη «σύντροφος» γεννοῦσαν μέσα τους μεγάλη — ὑπερβολικὴ θὰ ἔλεγε κανεὶς — συγκίνηση. Ἡ Ἐλευθερία και ἡ Ειρήνη κοιτάχτηκαν στα μάτια, ἴσως χαμογέλασαν ἀμυδρὰ ἢ μιὰ στὴν ἄλλη, και χάρισαν τις σφαῖρες ἐπιρροῆς τους.

Οί δεξιοί, οί άριστεροί

Τò σχολείο ήταν μοιρασμένο στα δύο: από τή μιὰ οί άριστεροί, από τήν άλλη οί δεξιοί. Ξεχώριζαν στα ρούχα, στις άσχολίες, σε όλα. Οί δεξιοί παίζαν μπάσκετ και βόλεις και είχαν περιπαθεΐς συζητήσεις για τὰ ούφο και τή θεωρία του Ντένικεν: ύπάρχουν άραγε έξωγήνιοι; Και έχουν επηρεάσει όντως τούς άρχαίους πολιτισμούς; Βιβλία του γεμάτα με εικόνες κυκλοφορούσαν στην τάξη και διαρκώς γινόταν λόγος για τρίγωνα και τετράγωνα του διαβόλου, για πυραμίδες, κύκλους προσγείωσης έξωγήνιων και πολλά πολλά παράξενα. Η Ειρήνη άρνιόταν νά πληροφορηθεΐ γι' αυτό τò θέμα. Άλλωστε στο σπίτι της είχαν πει ξερα' ότι αυτά είναι καθαρές βλακειες. Και πώς δέν είχαν καμιά σημασία για τò σήμερα...

Οί δραστηριότητες των άριστερων ήταν βέβαια πολύ σοβαρότερες: άσχολιόντουσαν με τò νά όργανώνουν τις σχολικές γιορτές και νά γράφουν άρθρα για τή μαθητική κοινότητα. Η Ειρήνη μείωσε πολύ τή συμμετοχή της στα άθλήματα. Δέν είχε χρόνο, με τόσα πολλά πού έπρεπε νά κάνει για τήν κοινότητα και τήν παράταξη. Ό χρόνος όμως ήταν μονάχα τò ένα ζήτημα· τò άλλο ήταν ότι ή άθληση μύριζε άστικούρα και συντηρητισμό. Οί άριστεροί ήταν, σίγουρα, άνθρωποι του λόγου.

Τώρα ήταν πρόεδρος στην τάξη τους ό Στέλιος. Η Ειρήνη δέν του κρατούσε κακία. Πρώτα πρώτα χάρηκε πού άπαλλάχθηκε από τις άχαρες συνεδριάσεις, πολύ εύχαρίστως κατάργησε και τò τετραδιάκι της «μαθητικής κοινότητας» με τὰ καθηκοντολόγια. Έπειτα ό Στέλιος είχε

χάσει μές στο καλοκαίρι τή μητέρα του από καρκίνο, και όλη ή τάξη ήταν βαθιά συγκινημένη. Η Ειρήνη είχε τύψεις πού πέρυσι τόν είχε λίγο μισήσει. Ποιός ξέρει τί τραβούσε όταν τής έκανε εκείνο τò πραξικόπημα... Τώρα όμως ή σχέση τους είχε σαφώς βελτιωθεί και τò μόνο παράξενο ήταν πώς ó Στέλιος δέν πειθόταν νά γίνει μέλος τής παράταξης. Ναι, γιατί όχι; Τί μέλλον έβλεπε στο ΠΑΣΟΚ και στην ΠΑΜΚ; Κάτι πάνω του έδειχνε πώς ήταν γεννημένος για πολιτικός. Γιατί λοιπόν κρατιόταν μακριά από τò πιό δημιουργικό κομμάτι τής μαθητικής νεολαίας; Γιατί επέμενε στο νόθο αυτό σχήμα, πού ήταν χωρίς ιστορία, χωρίς σαφή χαρακτήρα και άρα με άμφίβολο μέλλον; Ό Στέλιος κουνούσε τò κεφάλι του σε όσα του κανοναρχούσε ή Ειρήνη, σαν νά ήξερε πολύ καλά τούς λόγους, αλλά βαριόταν νά τούς εξηγήσει.

Πάντως με αυτά και μ' εκείνα ή ζωή στο σχολείο κυλούσε πολύ ώραϊα. Η Ειρήνη έπαψε νά νιώθει άμηχανία στα διαλείμματα —είχε πάντα δουλειά νά κάνει—, έπαψε νά νιώθει μοναξιά, τὰ Σαββατοκύριακα γέμισαν με πολύ πιό ενδιαφέροντα πράγματα από τὰ άνοστα άρτι με τήν μπουκάλα, και επιτέλους μποροϋσε λίγο νά ξεκολλήσει από τήν έμμονή με τή Χαρά: τώρα είχε πολλές φίλες, πολλούς φίλους και «συντρόφους».

[...]

ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ (Ρέθυμνο)

Άκου λέει! Είχαμε κι εμείς Μεταπολίτευση. Δεν ισχυρίζομαι πώς έζησα ό,τι μπορούσε κανείς να ζήσει στην Αθήνα, ό,τι έζησες εσύ, Ειρήνη· όμως και έδω κάτι έγινε. Η πρώτη πορεία για τὸ Πολυτεχνεῖο ἦταν ἀληθινὰ μεγάλη. Πολὺς κόσμος! Ἀπὸ τὸ Δημαρχεῖο, μέσα ἀπὸ τὰ στενά τῆς παλιᾶς πόλης, ἕως τὴ Νομαρχία — ἐλλείπει ἀμερικάνικης πρεσβείας...

Τί ἄλλο θυμᾶμαι, νὰ δεῖς. Εἶχαν στείλει ἀπὸ τὴν ΕΦΕΕ στοὺς ὀργανωτὲς κάτι σηματοκίγια γιὰ τὴν πορεία, κάτι αὐτοκόλλητα. «Τὸ Πολυτεχνεῖο Ζεῖ», δίχρωμο, μὲ μιὰ γροθιά ἢ μὲ τὴν πόρτα τοῦ Πολυτεχνείου, δὲν θυμᾶμαι. Ἀλλὰ ἦταν λιγοστά, δὲν ἔφταναν. Καὶ τότε δὲν ὑπῆρχαν βέβαια φωτοτυπίες. Οἱ ὀργανωτὲς ἤξεραν ὅτι ἔπιανε τὸ χέρι μου. Μοῦ ἔδωσαν λοιπὸν ἓνα δεῖγμα καὶ ἐγὼ καθόμουνα σπίτι καὶ ζωγράφιζα. Δύο, τρεῖς μέρες συνέχεια. Ἔνα ἓνα σηματοκί· μάλιστα, ἓνα ἓνα. Τὰ καρφιτσώναμε στὸ μανίκι ἢ τὰ κολλούσαμε μὲ σελοτέιπ. Δὲν ἔχω κρατήσει κανένα.

Τότε ἀνῆκα καὶ σὲ μιὰ ὀργάνωση, ὄχι ὀργάνωση, παράταξη, πῶς τὸ λένε. Δὲν θυμᾶμαι ποιὰ ἦταν. Δηλαδή δὲν θυμᾶμαι τὸ ὄνομά της. Ἦταν, νὰ δεῖς, ἡ μαθητικὴ παράταξη τῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς. Κάπως σὰν ΔΗΜΑΡ. Ναί, ἔχεις δίκιο! ΔΗΜΑΚ τὴν ἔλεγαν. Οὔτε θυμᾶμαι τί κάναμε ἐκεῖ πέρα... Συνεδριάζαμε σὲ ἓνα δωμάτιο ἀπέναντι ἀπὸ τὸ δημοτικὸ σχολεῖο· μιὰ ἄλλη φορὰ στὰ γραφεῖα τοῦ ΚΚΕ (έσ). Δυὸ-τρεῖς φορές ὅλες ὅλες πρέπει νὰ πῆγα. Ἔπειτα πήραμε εἶδηση καὶ ὑποπτους τύπους· ἔρχονταν

στις καφετέριες όπου συχνάζαμε. Θεωρήσαμε ότι ήταν τῆς Ἀσφάλειας καὶ μάζευαν πληροφορίες. Αὐτὸ μᾶς ἔκανε συγκρατημένους· δὲν θέλαμε νὰ ρισκάρουμε. Ὑστερα εἶχα νὰ δώσω Πανελλήνιες, ὁπότε ἀπομακρύνθηκα ἀπὸ τὰ πολιτικά.

Πῶς βρέθηκα σ' αὐτὸ τὸν χῶρο, ἀλήθεια; Ἔ, ἦταν ἀριστερὴ ἢ οἰκογένειά μου, ὁ πατέρας, οἱ θεῖοι μου. Ὁ πατέρας, φούρναρης. Εἶχε ἀρκετὰ κυνηγηθεῖ. Στὴν Κατοχὴ ἦταν στὴν Ἀντίσταση, ὄχι στὸ βουνό, στὴν πόλη. Εἶχε φυλακιστεῖ. Στις δύσκολες ἐποχές, τέλη δεκαετίας τοῦ '50, ὑπῆρχαν κάποιοι ποὺ ἀπέτρεπαν τὸν κόσμο νὰ ἔρθει νὰ ψωνίσει ἀπὸ τὸ μαγαζί μας. Λοιπὸν ὁ πατέρας μου φοβόταν, δὲν ἤθελε νὰ μπλέξω. Τὸ σχολεῖο τὸ τέλειωσα τὸ '77. Ἀργότερα ἀλλάξε ἐντελῶς τὸ κλίμα.

Θεολογικά

«Ὁ Θεὸς ἀγάπη ἐστίν». Τὸ ἔγραφε ὁ θεολόγος στὸν πίνακα, μὲ τὸ πού ἔμπαινε στὴν τάξη. Ἦταν κατὰ κάποιον τρόπο ἢ ὑπογραφή του. Καὶ ἐπιχειρηματολογοῦσε μὲ ἦπια, κάπως κλαψιάρικη φωνή. Ἡ Εἰρήνη εἶχε τὴν αἴσθησι ὅτι οὐσιαστικὰ τοὺς ἔλεγε «Ὁ Θεὸς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ...», πράγμα ποὺ καὶ ἡ ἴδια μπορούσε ὀριακὰ νὰ ἀποδεχθεῖ, ἂν καὶ τὸ θεωροῦσε λίγο ὀπορτουμιστικό, δηλαδή ἐξαρτημένο ἀπὸ τὴ συγκυρία. Ὁ κύριος Παυλόπουλος προσαρμολόγαν οὐσιαστικὰ στὸ κλίμα τῶν ἡμερῶν. Μᾶλλον ἤθελε νὰ περισώσει ὅ,τι μπορούσε νὰ περισωθεῖ μέσα στὴ λαίλαπα τῆς ἀθείας.

Ἔστω. Ἡ Εἰρήνη ὅμως ἤθελε νὰ τὸ ψάξει παραπάνω. Πρῶτα πρῶτα ὁ «θεὸς» δὲν ἦταν κάτι ἀντικειμενικό. Ἀλλιῶς τὸν ἐννοοῦσαν οἱ χριστιανοί, ἀλλιῶς οἱ μουσουλμάνοι, ἀλλιῶς οἱ βραχμάνοι. Γι' αὐτό, γιὰ νὰ εἶναι ἡ ἴδια ἀντικειμενική, ἔγραφε στὰ διαγωνίσματα τῶν θρησκευτικῶν «ὁ θεὸς τῶν χριστιανῶν». Ὁ θεολόγος τῆς ἔβαζε πάντα ἄριστα, ἀκόμα καὶ ὅταν ἡ ἴδια θὰ ἦταν μᾶλλον πιὸ ἀυστηρή μὲ τὸν ἑαυτὸ της.

Ἐγραψε ἐπιπλέον καὶ μιὰ ἐκθεση γιὰ τὸν θεό (τὸ θῆτα πάντα μὲ μικρό) στὸ μάθημα τῶν νέων ἐλληνικῶν. Καὶ ἔλεγε: μ' ἔνα θέμα στὸ ὁποῖο δὲν θὰ καταφέρουμε ποτέ νὰ δώσουμε ἀπάντηση δὲν ἀξίζει καὶ νὰ ἀσχολιόμαστε· ἄς ἀσχοληθοῦμε μὲ τὰ προβλήματα τῆς γῆς, μὲ τὰ προβλήματα τῶν ἀνθρώπων πού στεροῦνται καὶ ἀδικοῦνται. Ἡ σκέψη δὲν ἦταν ὀλότελα δική της, ἐδῶ πού τὰ λέμε — κάπου τὴν εἶχε ἀκούσει, ὥστόσο τὴν ἐπεξεργάστηκε πολύ. Τὴν κάθε φράση πού ἔγραφε τὴν ζύγιζε προσεκτικά, ἔτσι ὥστε κατέληξε νὰ ἀφιερῶσει ὄρες γιὰ μιὰ παράγραφο.

Ἀναγκάστηκε νὰ πάρει τὸ τετράδιο τῶν ἐκθέσεων στὸ σπίτι (εὐτυχῶς ἡ κυρία Ἀγγελίδου τῆς τὸ ἐπέτρεψε) καὶ ὅλο τὸ ἀπόγευμα δὲν ἔκανε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ στριφογυρίζει τίς λέξεις μὲς στὶς φράσεις. Δὲν τὸ εἶχε φανταστεῖ πὼς εἶναι τόσο δύσκολο πράγμα τὸ γράψιμο! Ἐπειτα, τὸ πρῶτο στὶς κερκίδες, ἔδειξε τὸ τετράδιο στὴ σοβαρὴ καὶ ὀξυδερκὴ Ἀσπασία, τὴ Δημακίτισσα πού πάντα διατύπωνε τίς φράσεις της μὲ φοβερὴ ἀκρίβεια. Ἡ Ἀσπασία σήκωσε τὸ κεφάλι ἀπὸ τίς ἀράδες πού εἶχε γράψει ἡ Εἰρήνη μὲ κάποια ἐκπληξή. Ἐπιδοκίμασε. Αὐτὸ τὸ βλέμμα ἦταν μεγάλῃ ἀνταμοιβή.

Η Αύγουλα

Ἡ Εἰρήνην διάβαζε μὲ προσοχὴ τὴν ἑφημερίδα τοῦ Κόμματος. Ὅταν τὴν ἀγόραζε, τὴν δίπλωνε μὲ τὸν τίτλο πρὸς τὰ μέσα. Ἐτσι τῆς εἶχαν ὑποδείξει: ἡ ἑφημερίδα στὰ δύο κι ἔπειτα ἀκόμα μία φορά· ὁ τίτλος μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἦταν πολὺ βαθιὰ κρυμμένος. Τὰ παλιότερα χρόνια, πρὶν ἀπὸ τὴ χούντα, σὲ στάμπαρε ὅλη ἡ γειτονιά, καὶ ποιὸς ξέρει μετὰ τί μποροῦσες νὰ τραβήξεις. Καὶ ὁ δικὸς της περιπτερὰς τὴν κοίταξε μὲ νόημα, τὴν στάμπαρε κι αὐτός. Λέγανε ὅτι οἱ περιπτεράδες ἦταν χαφιέδες. Τώρα πιά ὁ κίνδυνος δὲν ἦταν τόσο μεγάλος. Γιὰ καλὸ καὶ γιὰ κακὸ ὅμως, ἡ Εἰρήνην δίπλωνε καὶ ξαναδίπλωνε τὴν *Αὐγή*.

Τὴν διάβαζε τὸ μεσημέρι μετὰ τὸ σχολεῖο, ἀνοίγοντάς την διάπλατα στὸ κρεβάτι (ἔπιανε τὸ μισὸ κρεβάτι της). Μὰ τί κείμενα ἦταν αὐτά; Πάρα πολὺ μεγάλα καὶ πάρα πολὺ δύσκολα. Μὲ κάτι μικρὰ γραμματάκια πού συνήθως δὲν τὰ διέκοπτε οὔτε μία φωτογραφία. Ἐπρεπε νὰ γνωρίζει κανεὶς τοῦ κόσμου τὰ πράγματα γιὰ νὰ τὰ παρακολουθήσει. Ἱστορία, ἑλληνικὴ καὶ παγκόσμια, μαρξισμὸ, καθὼς καὶ ὀρολογία πολὺ ἐξειδικευμένη. Πάντως ἀπὸ κάπου ἔπρεπε κι ἡ Εἰρήνην νὰ κάνει μιὰ ἀρχή. Γι' αὐτὸ προσπαθοῦσε.

Ἐνιωθε καὶ μιὰ τρυφερότητα γι' αὐτὸ τὸ φτενὸ φύλλο, πού τὸ εἶχε κλείσει ἡ δικτατορία, εἶχε κατασχέσει τὴν περυσία του, καὶ πού τώρα ξανάβγαινε μὲ χίλιες δυσκολίες καὶ κρεμιόταν στὰ περίπτερα ἐλεύθερα, γιὰ νὰ προβάλλει μὲ τὰ γράμματα τοῦ κύριου τίτλου τὴ γραμμὴ τοῦ Κόμματος. Καὶ τὸ ὄνομά της ἦταν τόσο ὠραῖο, ὥστε, ἂν ποτὲ ἀποκτοῦσε μιὰ κόρη ἡ Εἰρήνην, θὰ τὴν ὀνόμαζε ἔτσι:

«Αύγή». Συγκινηόταν και ρέμβαζε: «Αύγή», τὸ ξημέρωμα, δύο κομψές συλλαβές, ἓνα μικρὸ καινούργιο πλάσμα στὸν κόσμο... Βρέ, μπὰς καὶ θύμιζε κάπου κάπου τὴν Ἐλευθερία Ἀσημακοπούλου; (Ἐκείνη πάντως δὲν θὰ εἶχε μιὰ τέτοια χαρά, ἐκτὸς ἂν ἔβγαζε τὸν γιό της «Ρίζο».)

Ψωμί, παιδεία, ἐλευθερία

Ὅλοι θὰ συμμετεῖχαν βέβαια στὴν πορεία τοῦ Πολυτεχνείου. Ἦταν ἡ δεύτερη ἐπέτειος. Ἡ Εἰρήνη δὲν εἶχε ξαναδεῖ τὴ θρυλικὴ πόρτα, γιατί πέρυσι ἦταν πολὺ μικρὴ γιὰ νὰ κατέβει στὴ συγκέντρωση. Τώρα προσπαθοῦσε νὰ φανταστεῖ τί εἶχε συμβεῖ ἐδῶ πέρα, ἐδῶ ὅπου πρὶν ἀπὸ δύο χρόνια κάποιος εἶχαν δώσει τὴ ζωὴ τους. Ἐκείνη τὴ φοβερὴ νύχτα, μὲ τὸ τὰνκ νὰ τσαλαπατάει τὴν πύλη.

Λουλούδια, στεφάνια, σημειώματα στὰ κάγκελα. Τὸ κτίριο ἦταν πολὺ ὠραῖο, ἀλλὰ ἔμοιαζε κάπως μικρό, σὲ σχέση μὲ τὸ μέγεθος αὐτοῦ ποὺ εἶχε συμβεῖ. Τὸ ὁμορφο νεοκλασικὸ μὲ τὸν φοινικά του... Ἄν καὶ μεσημέρι, ἔκανε κρύο. Ἡ ὥρα περνοῦσε· περιμέναν, περιμέναν — ἦταν λίγος κουραστικὴ αὐτὴ ἡ ἀναμονή, καὶ δὲν ἤξερε κανεὶς γιὰ ποιοὺ λόγο.

Ἐπιτέλους ξεκίνησαν. Βάδιζαν μέσα στὸ «μπλόκ» τους καὶ τὸ μπλόκ αὐτὸ εἶχε γύρω γύρω νέους πιασμένους ἀπ' τὰ χέρια. «Τί κάνουν;» ρώτησε ἡ Εἰρήνη τὴ Μέλπω ποὺ ἦταν δυὸ χρόνια μεγαλύτερη καὶ εἶχε συμμετάσχει καὶ πέρυσι στὴν πορεία. «Ἄλυσίδα, περιφρούρηση», τῆς ἐξήγησε ἐκείνη. Ἡ Εἰρήνη δὲν κατάλαβε σὲ τί ἀκριβῶς

χρησίμευε ή άλυσίδα, παρατήρησε όμως ότι ύπήρχε σέ αύτήν ένας ιδιαίτερος άνδρικός τύπος, ψηλός, λεπτός και καστανός, μέ πράσινα μάτια πού φαίνονταν έντονα μέσα από τά μπόλικα καστανά μαλλιά και γένια. Όρισμένοι μέ τήν ίδια κοψιά παρακολουθοῦσαν και από τά πεζοδρόμια. Ποῦ ήταν κρυμμένοι όλοι αύτοί στην ύπόλοιπη ζωή;

Κατά τά άλλα είχε κάποιες δυσκολίες στην πορεία. Ντρεπόταν πολύ νά φωνάξει. Λές και τά συνθήματα δέν έβγαιναν από μέσα της. «Φονιάδες τών λαών, Άμέ-ρι-κά-νοι!» Βέβαια, όσο προχωροῦσαν πρὸς τήν άμερικάνικη πρεσβεία και έπεφτε ή νύχτα, ή φωνή έβγαине εύκολότερα. Η Μέλπω δίπλα φώναζε μέ δύναμη. Γιατί δέν μπορούσε άραγε κι ή ίδια νά συμμετάσχει σ' αύτή τήν κίνηση, νά γίνει ένα μέ τή μάζα; Όταν τά κατάφερνε πάντως, αισθανόταν ώραία. Η φωνή τήν ένωνε μέ τὸ πλήθος. Παρ' όλα αύτά δέν ένιωθε όργισμένη, όπότε δυσκολευόταν επίσης νά κουνήσει όρμητικά τή γροθιά της. Περισσότερο τής πήγαινε τὸ σύνθημα «Ψωμί, παιδεία, έλευ-θε-ρία», ιδιαίτερα όταν τὸ μετασχημάτιζαν (τὸ συνήθιζαν μερικοί στην παράταξή της) σέ «Σωστή παιδεία, έλευθερία». Αλήθεια, δέν ήταν κάπως ξεπερασμένο αύτὸ τὸ «ψωμί»; Η Ειρήνη δέν γνώριζε κανέναν πὸ νά πεινάει. Άν όμως ύπήρχε; Ένωθε πάλι ένοχές.

Όταν έφτασαν στὸ κτίριο τής άμερικάνικης πρεσβείας, πὸ μπροστά του μυρμήγκιαζαν οί άστυνομικοί, συμμετείχε κι αύτή στις μουντζες και μέ τά δύο χέρια. Ούουου! Όμως πολύ πιὸ σημαντική ήταν ή στιγμή πού, άφοῦ εΐχαν βγάλει τὸ άχτι τους, τραγούδησαν όλοι μαζί τὸ τραγούδι τών νεκρῶν ήρώων:

*Ἐπέσατε θύματα, ἀδέλφια ἐσεῖς
σὲ ἄνιση πάλη κι ἀγώνα...*

Τὴν ἐπομένῃ στὸ σχολεῖο ὁ Μίλτος εἶπε κάτι ἐντελῶς ἄτοπο. Εἶπε πὼς δὲν ἦταν καθόλου βέβαιος ἂν ὁ ἴδιος, κλεισμένος στὸ Πολυτεχνεῖο, θὰ ἦταν πρόθυμος νὰ δώσει τὴ ζωή του. Ἡ Εἰρήνη τὸν κοίταξε ἄναυδη. Καὶ μόνο ἡ σκέψη τὴν σκανδάλιζε. Πῶς μπορούσε κανεὶς νὰ ὑπολογίζει τὸν ἑαυτό του τέτοιες στιγμές; Σίγουρα αὐτὴ τὴν ιδέα θὰ τὴν εἶχαν ὑποβάλει στὸν Μίλτο οἱ γονεῖς του, ἡ παχουλὴ μητερούλα ποὺ ὅλο τὸν κυνηγοῦσε γιὰ νὰ φάει. Δὲν ἦταν φυσιολογικὸ ἢ νεολαία νὰ ἔχει τέτοιες ἀπόψεις.

Ὡστόσο τὰ γαλανὰ μάτια τοῦ Μίλτου κάπως τὴν τάρραξαν καὶ ἀργότερα σκέφτηκε πὼς καὶ ἡ ἴδια —ἔτσι δειλὴ γενικὰ ποὺ ἦταν καὶ ὅπως ἔτεινε νὰ ζυγίζει πολὺ τὰ πράγματα— ἐνδεχομένως δὲν θὰ ἦταν ἐντελῶς πρόθυμη νὰ δώσει τὴ ζωή της. Ντροπὴ, παρ' ὅλα αὐτά, ἀκόμα καὶ στὴν ἄκρη τοῦ μυαλοῦ νὰ περνάει κάτι τέτοιο!

Δὲν ἀλλάζει τόσο εὐκόλα ὁ ἄνθρωπος

Καὶ ἡ δική της μητέρα, ἐδῶ ποὺ τὰ λέμε, εἶχε ἀρκετὸ συντηρητισμὸ μέσα της. Μιὰ φορὰ βρίσκονταν στὸ σπίτι τῆς γιαγιάς, στὸ σαλόνι μὲ τοὺς σκούρους καναπέδες καὶ τὶς πολυθρόνες ποὺ τὰ πόδια τους κατέληγαν σὲ νύχια λιονταριοῦ. Περίμεναν νὰ σερβίρει ἡ γιαγιά τὸ λαχταριστὸ φαγάκι της καὶ συζητοῦσαν γιὰ τὰ πολιτικὰ καὶ γιὰ τὴ ΔΗΜΑΚ. Καὶ τότε ἡ μάνα της εἶπε τὴ φοβερὴ φράση: «Δὲν ἀλλάζει τόσο εὐκόλα ὁ ἄνθρωπος!».

Ἡ Εἰρήνη θύμωσε. Γιατί δὲν ἀλλάζει; Ὅταν ἀλλάζουν οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις καὶ οἱ παραγωγικὲς σχέσεις, ὅταν τὰ ἀγαθὰ παράγονται πιά ἀπὸ ὅλους καὶ γιὰ ὅλους, δὲν θὰ μεταβληθεῖ καὶ ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀνθρώπου; Δὲν θὰ παραμεριστεῖ ὁ ἐγωισμὸς πρὸς ὄφελος τῆς ἀλληλεγγύης γιὰ τὸν συνάνθρωπο; Τί, μήπως ὁ ἀτομικισμὸς εἶναι γραμμένος στὰ χρωμοσώματα τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους; Μήπως ἀνήκει στὴ «φύση»; Ὅχι βέβαια, δὲν ὑπάρχει «φύση», ἀφοῦ τὰ πάντα ὑπόκεινται στὴν ἱστορία.

Δὲν τὰ εἶπε ὅλα αὐτὰ στὴ μάνα της, ἀλλὰ τὴν κοίταξε ἐξοργισμένη. Καὶ ὅμως, δὲν ἦταν ὀλόκληρη ἢ μεγαλύτερη γενιὰ συντηρητικὴ. Εἶχαν παλέψει στὴν Κατοχή, εἶχαν δημιουργήσει τὸ ἔπος τῆς Ἀντίστασης. Ἡ μάνα της, κάπως νεότερη, εἶχε συμμετάσχει στὸν ἀγώνα γιὰ τὸ Κυπριακό. Τῆς τὸ εἶχε πεῖ ἡ ἴδια. Τότε κατέβαινε στοὺς δρόμους καὶ φώναζε κι ἐκεῖνη (φώναζε;) γιὰ τὰ δίκαια τοῦ κυπριακοῦ λαοῦ. Ἀλλὰ μὲ τὴν ἡλικία γίνεται κανεὶς πιὸ συντηρητικὸς. Αὐτὸ μπορεῖ καὶ νὰ εἶναι νομοτελειακό. Δηλαδή νόμος τῆς ἱστορίας. Πάντως ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ μεταβάλλεται ὅταν μεταβάλλονται οἱ συνθῆκες. Ἀλλιῶς τί κάνουμε; Γιὰ ποιὸ λόγο λοιπὸν ἀγωνιζόμαστε;